



ЕФРЕМ КАРАНФИЛОВ

ДОН КИХОТ И ПРИСМЕХУЛНИЦИТЕ

*Три неща ми дават представа за
вечност: звездите, „Дон Кихот“ и
„Престъпление и наказание“*

Алберт Айнщайн

За Дон Кихот е писано много. Рядко има голям поет, мислител, литератор, държавник, дори учен, който да не се е изказвал по някакъв повод за него. И ето — най-фантастичният измежду всички литературни герои се превърна в здрава, непоклатима реалност. Отдавна, повече от три века, испанският хидалго е престанал да бъде литературен образ и е станал не само жив човек, но нещо повече: нарицателно име, понятие, дума в езиците на всички народи, символ на човешки качества. И това прави чест на онези трезви, мъдри, логични умове, които са устремявали проникателния си взор към нетрезвия, не мъдрия рицар и са му отправяли своята похвала през вековете.

Ние не говорим само за поетите. Отдавна Дон Кихот е техен истински брат по душа. Рядко има голям поет, който да не е изпял скръбни или радостни строфи за този възторжен страдалец. Дори и в нашата литература такива поети като Разцветников и Лилиев с любов пяха за рицаря.

Но за добра чест не само поетите, но и есеистите, литераторите, критиците са отдавали своята дан на смешния герой.

И не само литераторите. Също философите — и то най-големите. Идеалистите Хегел и Кант писаха за Дон Кихот. Маркс и Енгелс са се изказвали възторжено за романа. Лафарг подчертава, че „Дон Кихот“ е бил любима книга на Маркс.

Откакто се роди Дон Кихот, не стихва и интересът към него. Това е радостно, красиво явление не по-малко интересно, отколкото образа на самия герой.

Но ето че се явява въпросът: трябва ли днес все още да се пише за Дон Кихот? Най-напред — защото всичко е казано вече за него. Би могло само да се преповтаря и компилира. И второ: във века на машините, роботите, студено то тържество на логиката не е ли архаична отживялост да се пише за един вманиачен мечтател, който не може да различи бръснарския леген от шлема на рицаря?

Най-напред фактът, че толкова хора са говорили за Дон Кихот и не са изчерпали темата, показва, че винаги може да се пише за него. Защото той е станал вече реалност, свързана с най-хубавите ни чувства за любов, вяра в идеала, възторг. Та изчерпана ли е темата за любовта към май-

ката, за възторга от героичния подвиг, за готовността да се следва въпреки всичко идеалът? Такива теми не могат и не трябва да се изчерпват. За тях винаги ще се пише, стига човек да ги чувства, да ги разбира, да ги обича. Тогава ще се роди и оригиналната мисъл, и новото слово.

Но има още нещо: всеки, който се занимава с литература съобразно с възможностите си, големи или малки, който чувства дъх на обич към далечния страдалец и знае да се възторгва и страда, има дълг към Дон Кихот. Той трябва да каже няколко думи, и то непременно излезли от сърцето, за този герой, който като малцина други е обогатил човешката чувствителност, гамата от възнения, разкрил е нови хоризонти пред човешкия поглед. Всеки, на когото е близка поезията, който я чувства като жива същност, а не като занаят, е длъжен, и това е приятен дълг, през годините на своя творчески живот да каже нещо за този безподобен мечтател, изтъкан от най-чистите лъчи на поезията.

Второто съмнение е по-важно: в днешния рационален век дали е редно да се говори за тип като Дон Кихот? Дали може все още да живее рицарят сред роботите, тайнствените светлини на командните табла, глухия ритъм на кибернетичните машини?

Не живя ли вече дълго този търсач на приключения и не е ли време да заспи? Преоблеченият бакалавър Самсон Караско няма ли да го срази отново, за да поумнее най-после и втори път да умре, сега вече завинаги? Не е ли настъпило времето за истинската смърт на Дон Кихот? Съвременните „бакалаври“, тези, които разнищват атома на съставните му части, не са ли негови истински врагове?

Дон Кихот е имал много врагове и на тях ще се спра по-нататък, но не са му били никога врагове истинските учени, както не му беше враг и бакалавърът Самсон Караско. Една от най-хубавите възхвали, отправяни към „лудия рицар“ е от представител на точните науки, математик, учен, физик и то такъв — създателят на модерната физика — Алберт Айнщайн. Този, който написа „общата теория за относителността“ и „частната теория за относителността“ беше пламенен приятел на Дон Кихот. Той го въздигна чак до звездите. Направи го вечен като тях и бляскав като тях. А Айнщайн познаваше и звездния блясък, и звездната вечност като никой друг между съвременниците си.

Дълбоко съм убеден, че и тези, които отпращат кораби към звездите, и тези, които прекарват дълги нощи, целият си живот не между мъртвите формули, но между живите, трептящи от мисъл и устрем проблеми на науката, те не са врагове, а приятели на Дон Кихот.

Въпреки ракетите и кибернетичните машини, въпреки дългото властване на Каудилио в родината на Дон Кихот, все още не е настъпило времето за истинската смърт на рицаря. Нови и по-интересни приключения му предстоят.

Ето защо и днес, както беше и в миналото, както ще бъде и в бъдещето, не е донкихотовщина да се пише за Дон Кихот.

★

Известни са двата основни вида тълкувания на образа. Първото е свързано с прекия замисъл на автора, насочен към разобличаването на рицарските романи. Дон Кихот — това е само един пленник на своята идея фикс, че е странстващ рицар, който дири приключения двеста години след като е умряло рицарството по испанската земя. И естествено — той изпада в комични положения. Всичко в него е комично: фигурата,

лицето, пречупеното копие, любовта му към Дулцинея Тобозка, конят му Росинант и най-последно верният му оръженосец Санчо Пансо. Дон Кихот стана олицетворение на онези, които не умеят да преценяват действителността, които не притежават чувство за реалност, на които им липсва фината магнитна стрелка, даваща възможност за ориентиране при всяка обстановка и при всяко време. Оттук се раждат комическите ситуации, онези сцени, над които сме се смяли с непосредствена искреност още като деца, над които се смеем с дълбока тъга и през зрялата си възраст, когато сме разбрали върху собствения си гръб частица от трагедията на Дон Кихот, когато и върху нас се е стоварила поне някоя от тоягите на злия кръчмар или някоя от злите думи на трезвия и учен монах от трапезата на херцога.

И все пак от деца ние свикваме да се смеем над донкихотовците, да наричаме всеки занесен несретник или дълъг, сух странник, или неудачен мечтател с името на испанеца. Същото се отнася за Санчо Пансо, Дулцинея Тобозка, Росинант. Колко века вече ехти подигравателният смях над тези злополучни герои.

Всяко истинско детство е свързано с Дон Кихот. И уви — всяка истинска старост. Защото, както е известно, романът има втори план — трагически, където е неговата скрита същност. И, разбира се, както става с гениалните творби, тези два плана се преплитат, взаимно смесват, смехът крие трагедията, от трагедията извира смехът.

Безкрайно много е писано за това как писателят е съумял да разкрие страшни дълбини в характера на героя си, под наивната обвивка на обикновени случки и събития да помести в него цяла бездна от трагизъм, да даде явна и точна картина на живота в тогавашна Испания и едновременно да се добере до безсмъртни човешки характери. И всичко — посредством най-обикновени смешни приключения.

Ние няма да преповтаряме за това как Дон Кихот се е откъснал от Сервантес и е заживял самостоятелен живот, за оригиналното противопоставяне, което прави Унамуно на героя Дон Кихот срещу своя автор и създател Сервантес.

По-важно е да се отбележи, че твърде често, когато се правят дълбоко промислени книги, умисълът на автора трудно се скрива в художествената тъкан на творбата. Това важи дори за „Фауст“. „Дон Кихот“ е една от малкото творби, където мъдростта изкача сякаш на шега, забулва със сълзи веселия смях, прикрива се зад счупеното копие на рицаря или зад някоя невинна пословица на оръженосеца.

И ако първият образ на Дон Кихот — смешният, е рожба на една конкретно поставена цел, борбата срещу рицарските романи, то истинският Дон Кихот — трагичният, е създание на тогавашната испанска действителност, на цялата епоха.

Сервантес написва своя роман в залеза на живота си. Той е един войник, който наблюдава и мисли, като Декар в Чехия, като Лопе де Вега с „Непобедимата армада“, като Лермонтов под гвардейския мундир, като де Вини на път за Фландрия. Той е вече опознал живота на своята страна и човекът в най-тежките моменти на живота, когато е изправен пред изпитанията и смъртта. И още нещо — Сервантес живее през епохата на Инквизицията, през негово време в Париж се разразява Вартоломеевата нощ, за да цъфне за пръв път усмивка върху устните на един от най-страшните диктатори, каквито познава човечеството — Филип II.

(Според легендата Филип II се усмихнал само един път през живота си — като научил за Вартоломеевата нощ.)

Заедно с това в Европа отдавна вече са излезли на бял свят книгите на Еразъм, нов лъх се усеща. Беше превалила връхната точка в развитието и на феодализма, и на славата на Испания. Идваше хуманизмът, постепенното освобождаване на човешкия дух от вековните окови.

И ако смешният образ на Дон Кихот е роден от миналото в борба с миналото и с рицарството, то трагичният образ на Дон Кихот е създаден от вярата в бъдещето, от идващия хуманизъм.

От смешния, неблагоприятен, наивен, налудничав Дон Кихот, стар двеста години, се ражда непрекъснато един нов герой, изцяло в зарите на бъдещето, изпълнен с пролетния дъх на новия духовен подем, който се носи над Европа. Истинският Дон Кихот е рожба на същия дух, който създаде Хамлет и цялата плеяда Шекспирови герои, а преди това Еразъм и Улрих фон Хутен.

В първия си план героят е пародия, изплетена от борбата срещу миналото, във втория си план той е предвестник, рожба на бъдещето. В първия си план героят е комичен. Във втория си план — трагичен и същевременно — дълбоко оптимистичен. В първия си план той е свързан с пряка, конкретно поставена цел — във втория си план той е свързан с някои от най-хубавите и най-вечни страни на човешката природа. Зад неспособността му да схваща реалната същност на живота се крие дълбоко отрицание на тогавашния живот и вяра в едно по-хубаво бъдеще. Зад неблагоприятното на Дон Кихот се крие рядка смелост, възвишена храброст и героизъм. Зад непохватността и непрактичността му — способност за духовен полет и следване пътищата на идеала. Зад фанатизма му — целеустременост и ентузиазъм. В една епоха на рязко класово деление рицарят говори и с херцозите, и със селяните като с равни. Той е независим и горд. И всичко това — под една външност на налудничав фанатик, на комичен несретник, на смешен неудачник. Разбира се, както става при творбите на някои от гениалните писатели, качества на Дон Кихот са подсилени, подчертани, стъпени, доведени до логическата си крайност и все пак образът е жив, жизнен, неувяхващо млад.

Ние не говорим тук за дълбоката по своята идея съпоставка между рицаря и неговия оръженосец, за странното влияние на Дон Кихот върху Санчо Пансо, за това, че Дон Кихот умира поумнял, но Санчо Пансо става луд по подвизи и приключения. Това е вярата на гениалния писател в народа, в обикновените селяни, които зад грубата си външност са способни да чувствуват могъщото влияние на идеите и духа, постепенно да се преобразяват и вдъхновяват. Дълбоката вяра в една идея, която назряла в развитието на обществените условия, винаги може да вдъхновява така наречения „обикновен народ“.

За времето и епохата си в своята истинска същност романът на Сервантес е революционна и героична книга. В нея е скрит заряд, който руши и вдъхновява. Смешният рицар с шлем от разбит бръснарски легей със счупено копие и дръглива кранта е героична красива фигура и възвишеното табло на човешкия героизъм нему се пада едно от първите места.

★

Не влиза в нашата задача да разглеждаме литературните средства, влияния, технически похвати за изграждането на образа. За тях е писано вече достатъчно много.

Нас ни интересуват по-скоро враговете на Дон Кихот и сред тези врагове — присмехулниците. Те играят в романа значителна роля, посредством тях се разкриват както тогавашната действителност, така и някои от най-интересните, дълбоки черти в характера на героя. Тук са скрити, колкото и странно да изглежда, голяма част от философския смисъл и от революционния заряд на романа.

Ние казахме, че Дон Кихот е смешен герой. Той е създаден, за да буди смях. Над него се смеят не само читателите, но и самият автор. Смахът избухва непосредствено и естествено.

Смахът на враговете му обаче е злобен и най-често ироничен. Има различни видове ирония — възвишена и фина е иронията на един Ренан или на един Томас Ман. Но в иронията на враговете на рицаря се крие отровно жило, тя е зло оръжие. В нея има презрение, себенадценяване, подчертаване разликата между този, който иронизира и иронизирания. В тази ирония са забучени острия на насмешката, които нараняват доверието на човека в себе си. И още нещо: този вид ирония често се насочва към възторжените, горещи хора — рожба е на студентите, емоционално неграмотни, които зад нейните острия прикриват духовната си бедност. Най-после трябва да отбележим, че Дон Кихот беше страдалец. А да иронизираш човек, който страда, най-малкото е безчестие и подлост.

Дон Кихот не събужда само весел смях. Където той се яви, заедно с него се поражда смъртно безпокойство, тревога. В душата му гори пламък и затова онези, до които се доближава, не могат да останат спокойни. Нещо се случва с тях. Едни го обикват, а други го намразват. И тогава го нападат и иронизират. Иронията обикновено действа отрезвително на идеалистите. Но не на Дон Кихот.

Хората са склонни към мечтателност, прибързан героизъм на младини. През дните на младостта пътищата към сърцето все още не са преградени с някои от разумните доводи и сметки, които идват с напредването на годините. Няма по-хубави и по-възвишени лудории от младежките, свързани с чистия идеализъм. Обикновено великите мечтатели са млади хора. Историята на младия човек — това е историята на века: Жулиен Сорел, Фабриций, Хамлет, Печорин, Вертер, Павел Власов, Корчагин.

Дон Кихот полудява на зрели години, на преклонна възраст. Това действително е дълбоко замислено. Лесно е да лудуваш на младини. Все един ден ще отрезвеш — блудният син винаги се завръща в родния дом по-спокоен, по-мъдър, по-благоразумен от всякога.

Но един благоразумен, мъдър, спокоен човек, който си има и дом и приятели, и осигурени старини, който е заобиколен с близки, любящи го хора, изоставя всичко това и тръгва да се бори срещу несправедливостите в живота. И то сам. Ето това е истинска донкихотовщина. В тази лудост има нещо постоянно, трайно. От първия до последния момент него го бият, подиграват, вразумяват, но той не се вразумява, не отрезвява. И още нещо: той води със себе си един практичен, хитър, умен селянин, обременен с жена, деца, с цяла върволица грижи. Този селянин няма никакви облаги от тежкото странстване из Испания. — само една практическа, но фантастична цел: да стане губернатор, владетел. Как е могло такъв хитър земен човек да повярва в една такава химерична цел! Но след напускането на губернаторството, и това е най-странното, Санчо Пансо вече без такава цел и въпреки това всецяло се потапя в идеите на

своя рицар. Той е видял неговата лудост, неговите безброй слабости, но въпреки това го е обикнал. Нещо повече — повярвал е в него.

Ако не бяха тръгнали по света, рицарят щеше да си остане добрият Алонзо — защото само един кротък и добър човек може да се превърне в Дон Кихот, а Санчо Пансо щеше да си стане при своята работа, притиснат от нужди, грижи, господари. Но те тръгват не за друго, а да се борят срещу неправдата. Фантастична задача и все пак задача. Те стават борци. Тогава времето на годините им сякаш изчезва.

Тези обикновени испански хора тръгват на борба преди всички за свобода, въпреки че се раждат в епохата, която създаде светата инквизиция. Оръжията им са жалки, но вярата им, готовността им за себежертвие са по-страшни. Та нали точно с такива оръжия твърде често са сваляни тираните. Ето какво говори Дон Кихот на Санчо Пансо след напускането на замъка:

„Свободата, Санчо, е един от най-скъпоценните дарове за хората. Нищо не се сравнява с нея: нито съкровищата, които се крият в земята, нито съкровищата, които се крият в дълбините на морето. За свободата човек трябва да рискува живота си. Робството, напротив, — е най-голямото нещастие, което може да постигне човека. Аз ти говоря така, Санчо, защото ти добре видя разкоша и изобилието, с които се ползувахме и изоставения от нас замък. Та при тези изтънчени ястия и изстудени напитки мене ми се струваше, че страдам от глад.“

Честолюбивият Дон Кихот и лакомият Санчо Пансо доброволно и с леко сърце изостават богатия замък, защото и двамата страдат от друг вид глад. Този глад ще ги кара да се излагат и на ударите, и на присмехите на враговете си.

И така, в една епоха на умряло рицарство, двама хора пожелават да живеят като рицари и да се борят за свободата. Няма значение, че целта е далечна, а силите са смешно малки. Та нали всички цели отначало са далечни? И не е необходимо непременно да чакаш бърз успех, за да постигнеш нещо. Важното е да вярваш в целта и честно да се стремиш към нея.

★

Кои са истинските врагове на рицаря? Ние условно бихме могли да ги разделим на три групи: най-напред — това са херцозите, господарите, владетелите на испанската земя, с които той се среща във втората част на романа. След това идват тези, които обявяват рицаря за луд — това са монасите, догматиците и правоверните схоластици, тълкувателите и роби на формалната логика, чийто живот не е озарен от фантазията, а мъртво възбуждение, които пълзят като червеи под хладната сянка на тиранията.

И най-после, най-голямата група — това са еснафите в широк смисъл на думата, буржоата, които нагли и брутални се появяват вече на историческата сцена.

Нека се спрем най-напред на първата група — изтънчените господари от двора на херцога, весели, шумни, културни, богати, със самочувствие на рода и властта.

Те не мразят рицаря. Те стоят толкова високо, че не си позволяват да го мразят. Те не спорят с него, дори не го иронизират. Те са над всичко това. Но те се опитват да го превърнат в клоун, в средство за развлечение, в забава, в някакво цветно петно, което да развесели живота им. Оттук се ражда насмешката — изострена, зла, студена.

Престоят на Дон Кихот в двора на херцога е една от най-силните и най-революционни сцени в романа.

Какви са херцогът и неговата свита — едната страна от тази среща? Най-напред те са благородници, феодали, които се веселят. Сред тях има цяла градация от степени в една студена йерархия, така характерна за феодалното общество. Те всички са сформирали компания за забавления, а компаниите водят към колективна скука, духовно нивелиране, изтриване ръбовете на индивидуалностите. Най-много дирят веселите компании тези, които са лишени от своята собствена компания.

Колко различни са Дон Кихот и всички тези веселящи се хора?

Рицарят е ентузиаст и възторжен. Испанските грандове са скептични и иронични. Той идва от сърцевината на живота в Испания, с който многократно се е сблъсквал. Те са изолирани в златните си дворци, в условностите на класата си, в рамките на една суха интелигентност. Рицарят е искрен и непосредствен, а те — лицемерни. Техните души са балсамирани от властта и богатството и декорирани с изкуствените украшения на един замразяващ етикет. Те са остроумни и духовити. Векове наред единственото занятие на такива хора е било да бъдат забавни, да знаят да разговарят и да остроумничат, да се развличат. А сред тях пристига човек наивен, буен, без способност да блазира чувствата си. Те са свикнали да показват, че от нищо не се учудват, от нищо не се вълнуват. Само леката ирония и скептичната усмивка са признак на добрия тон. Дон Кихот се вълнува, любопитен е, той не притъпява своите чувства, но не притежава изкуството да забелязва остротите и най-важното — да се прикрива от тях. Те всички са модерни, „в духа на времето“ — тази вековна суета на празните хора. А сред тях е един човек, стар двеста години. Какъв рядък обект за забавление! И те подиграват възрастния сивеещ човек, който води живота на отдавна измрелите рицари и все пак е много по-млад от всички тези модерно облечени, изискани млади хора. Защото принадлежи на бъдещето. Очите му, където прозира душата, са очи на млад, възторжен човек. В тях горят звезди, а очите на херцозите са остарели от притворство, условности, страсти. Те са веселящи се хора, но истински веселят сред тях е сериозният, замислен рицар. Защото той е извън дребнавите грижи, дори извън грижата да бъде весел. И най-вече, защото вярва в бъдещето.

Те всички са герои на една епоха на умрял героизъм. Отдавна феодализмът с рицарството е преминал героичния си стадий и е вкостенял в тиранията и съпътстващата я схоластика. Те се надсмиват над героизма. А при тях е един човек, който иска да бъде и е герой. Те са хитри наместо силни, подли наместо смели, неестествени, понеже предпочитат доброто държание в обществото пред доброто сърце. Сред неестествеността и позата трогателно свежа е героичната простота на Дон Кихот. Те са жреци на една формална учтивост, а рицарят носи със себе си учтивостта, извираща от сърцето — непосредствена и пряма. Те изглежда, че съчувствуват на рицаря и неговия оръженосец, но съчувствените думи на такива хора приличат на остатъците от ястия, които те хвърлят на просяците и кучетата.

Представете си обстановката: летен дворец за забавления. Цяла тъпна от веселящи се хора, затворени в своя кръг на аристократичност. Тук има, разбира се, и парвенюта, които желаят да приличат на аристократи и в този си стремеж са най-шумните, най-дръзките и най-лошите. Тук има и дами — студени и безчувствени като скъпоценните камъни, които све-

тят по гърдите и косите им. Тук има редица слуги и слугини, в които пороците на господарите най-ясно личат, понеже не са прикрити. Всички те се чудят какви забавления да си измислят, за да прекарат по-весело времето. Те са чели вече първата част на шумния роман за Дон Кихот. Смели са се над него. Сред този кръг, където всички се познават и знаят кой какво ще изрече дори, където са изпитали всички видове забавления и са отегчени — се явява Дон Кихот — дребен и пропаднал благородник, заедно със своя оръженосец — селянинът Санчо.

Скуката отдавна се е загнездила в това общество на веселящи се хора. Развлеченията, колкото по-хитроумни са, толкова по-скоро омръзват. Те се плъзгат по повърхността на съзнанието. И водят към дирене на все нови развлечения, нови дразнения на нервите и най-после към апатия. Тези, които нямат личен, вътрешен живот, търсят да се забавляват с живота на другите. Убивайки непрекъснато времето, те живеят в безкрайно настояще. При тях времето свършва, без да е минало. Веселите забавления не притежават индивидуалност, те скоро се забравят. Помни се само шаблонната фраза: „Ах, колко весело беше!“

Еднообразието в диренето на забавления все повече се превръща в отегчение. А отегчението има обикновено две форми за изява: спокойствието — и това е безразличието, апатията и неспокойствието — това е грубостта, бруталната шега, която обижда и наранява. Тези, които дирят непрекъснато забавления, не само огрубяват, но стават жестоки.

За благородниците и слугите, за „веселата“ компания, достигнали вече различните степени на отегчението, Дон Кихот и Санчо Пансо са новото развлечение. Тази новост, която те толкова са дирили.

Какво ще бъде най-весело да се подиграва у Дон Кихот? — Възторгът му, пламенната му вяра, верността му.

Възторгът е най-младото и най-малко себично чувство. Този, който усеща тръпките на възторга да лаят по тялото му и сълзите на възхищението да пълнят очите му, той е все още млад, безразлично на каква възраст се намира. Възторженият рицар е изправен пред хора с измити от вино и забавления души. Те не умеят да се сгреят с пламъка на другите и затова презират този пламък. Класи, общества и отделни хора, които загиват духовно, стават не само студени, скептични, но врагове на възторга. Те не могат да вярват, освен в собственото си благополучие. И обратно: най-възторжените хора са хуманни и дълбоко оптимистични, оттатък плоския, афиширан оптимизъм на забавляващите се.

Затова е толкова интересна от психологическа и характерологическа гледна точка срещата на Дон Кихот и Санчо Пансо с веселения се двор на херцога.

Оттатък гнева следва омразата. Оттатък омразата — следва презрението. Оттатък презрението — равнодушието. За аристократите обикновените хора от народа са „res“ (вещи). Но тези „res“, които сега се намират пред феодалния двор, са редки, пъстри, необикновени. Те носят със себе си нещо чуждо, враждебно. И затова с тях трябва не само да се подиграят, но да ги унижат. Това е дълбоката, дори неясно осъзната задача от херцога. Тя надминава забавленията и развлеченията. По-фина и изтънчена е.

Веселбата и забавленията на хора, които живеят заради забавленията, разкрива животинското в тяхната природа. Само страданията могат да пробудят частица от задрямалата човечност у такива сеньори. Тези хора са излезли на лов, но ловът е по-груба веселба. Класата на благород-

ниците се намира вече в упадък. Упадъкът често е свързан с отслабване на жизнените сили, с изтънченост и с извратеност. Така сред тях се появява нуждата от подигравки, жестоки и зли. . . Това довежда до джуджетата, които изпълват платната на тогавашните художници и ни са така познати от Веласкез. Джуджетата, изродите — това са средства за забавления, които разкриват жестоката природа на тези забавления. И те омръзват.

Но тук е вече Дон Кихот. Това освен че е ново забавление, но е още по-изтънчено: да подиграе един истински възторжен човек, неговата вяра, идеалите, въображението му. Ако искаш да измъчиш и убиеш такъв човек, ти си безсилен над тялото му. Трябва да измъчиш и убиеш въображението, идеалите му. Не да отсечеш въображението, както главата му. Убийството е грубо и леко удоволствие. Испанските грандове и светлата инквизиция отдавна са преодолели тази фаза. Напротив — бавното измъчване — то е присъщо на обезкръвените и обезкръвяващите се господари.

Тези, които не познават верността в любовта, се опитват да осмеят верността на Дон Кихот. Тези, които не познават честността, се опитват да осмеят неговата честност. Тези, които не познават чувствата и се намират във фазата на чувствеността, решават да се надсмеят над чистата, безплътната любов на рицаря. Те, вечни роби на етикета, се подиграват над несръчността на Дон Кихот. Да си припомним за неговото унижително сапуниране и оставянето му в това положение, измислено именно от слуги и парвенюта, за да развеселят херцога. Те, в същината си страхливци, се осмеляват да разиграват историята с котките пред Дон Кихот, като забравят, че той е призовавал безстрашно на бой огромните африкански лъвовове.

Тези хора, разбира се, не оставят спокоен и Санчо Пансо. И на него измислят историите с дявола, с помията, с трите хиляди пръчки и най-после с губернаторството.

Но както Дон Кихот, така и Санчо Пансо не стават лека плячка за присмехулиците. Героичната простота в държанието на рицаря разчупва хитроумните сплетни и подигравки. Около гладката и практична мъдрост на Санчо ловките примки на присмехулиците се изпълзват. Известно е колко мъдрост проявява оръженосецът при управлението на острова. Великият писател е подчертал още тогава, във феодализма на средновековието, че народът най-добре може да се управлява сам.

Такава е срещата на Дон Кихот с присмехулиците. Те не успяват да унижат рицаря, нито да го направят клоун. Те си остават със смеха в настоящето, а Дон Кихот със своята кранта и своя оръженосец със смели стъпки продължават пътя си към бъдещето. Такава е срещата на рицаря с онези, които се опитват от дръзките полети към идеала да правят забавления за своя пуст и празен живот.

★

Сред хората на херцога има и един духовник с висш сан. Той е търпял джуджетата и ловните истории, любовните похождения и веселите безпътства на херцога и свитата му, но Дон Кихот не може да понася. Дотолкова не може да го търпи, че си позволява да отправя упреци към самия херцог и всички, които го заобикалят. Още веднага, щом като вижда рицаря, той се нахвърля с гневни думи върху него и изразява недоволство от херцога:

„Ваша светлост, ще дойде някога ред да давате сметка пред бога за постъпките си. Затова вие напразно насърчавате безумието на този Дон Кихот или Дон Глупак, както мнозина го наричат.“ „А кой ви е набил главата (сега вече духовникът се обръща към Дон Кихот) мисълта, че странствуващ рицар и че сте победили несъществуващи великани и чудовища? По-добре върнете се у дома си, заловете се за своето разорено стопанство и престанете да скитате по света като бездомен безделник, да ставате за смях на всички, които ви знаят или са чували за вас. От къде сте взели, че в наше време може да съществуват странствуващи рицари? Къде сте намерили в Испания великани, вълшебници, омагьосани дупчиней и всички онези глупости, които сам сте си измислили?“

Ние можем да си представим как звучи глухият, но гневен глас на духовника, примесен с ирония и злъч. Той е съвсем чужд сред веселата шумна гълчава на херцогската вечеря. Този глас за миг смразява зачервените потни лица и хитрите блясъци в очите на присмехулниците.

Не смразява само Дон Кихот. Ето какво отговаря рицарят:

„Кажете, моля ви се, с какво съм ви дал повод да ме осъждате тъй остро и несправедливо и да ми давате съвети, които съвсем не ме подхождат. Нима зле употребявам своето време и върши нещо осъдително онзи, който обикаля света, не за да гони суетни наслади, а само за да търси тръните на живота, чрез които хората на добротата постигат безсмъртието? Ако ме смятаха за глупец благородните и великодушни хора, аз наистина би трябвало да се чувствавам покрит с позор. Но на обвиненията от страна на педанти, които никога не са ходили из трънливия път на рицарството, аз само се смея. Аз съм породил рицар, живея като рицар и като рицар ще умра. Едни вървят из широкия друм на лицемерното пустословие, други цял живот пълзят из праха на робската угодливост и лъстивост, трети предпочитат пътя на лъжливого лицемерие, четвърти вървят по пътеките на истинските добродетели. Аз, подтикван от своята звезда, вървя по тясната пътека на „странствуващото рицарство, презрял богатството, но не и честта...“

Ние можем да си представим и как прозвучава гласът на рицаря — гневен, развълнуван, пламенен веднага след сухата проповед на йезуита. Дон Кихот не се уплашва, не се свива, не се смирява пред този офицер на инквизицията. Той му отговаря гордо и гневно, като свободен човек. Това е също една от красивите, възвишени сцени в романа, не по-малко героична от призоваването на лъвовете в откритата борба. Но тук има още нещо. В тази знаменита престрелка рицарят се изправя сега вече словесен двубой с представителя на едни от най-лютите си и зли врагове — враговете на свободната човешка мисъл, тогавашните сановници на католическата църква и още по-широко — сановниците на изсушената, ограничена тълпа от схематичите, догматичите и тълкувателите, които на стада възстават срещу свежия полъх на новото, интересното, голямото, появяващо се в живота.

Речта на йезуита е наиситена със суха, студена мисъл, тя е умъртвяващо ясна и логична. Речта на Дон Кихот е наситена с искрено, чистота и някаква наивна детска правда. Който люби догмите, не понася онова, което е извън тях. А рицарят е изцяло извън тях. Догмите са любов към спокойствието, установеното, провереното. Дон Кихот е привън тел на неспокойствието, вълнението, свободата. Догматикът-педант е тени от правила души. Рицарят е изпълнен с живот, с трепет, с вълне

ния. Той носи в душата си своя песен, а не сбор от тези, постулати и формули. Догматиците са коравосърдечни и зли, понеже са лишени от въображение и трудно могат да се вживяват в положението на другите. Рицарят е щедър и великодушен.

От студения мрачни йезуити вее хлад, а Дон Кихот топли със своето щастие всички, които се доближават до него. Йезуитите се гордеят със справедливата си и суха принципност, почиваща на някоя догма, а справедливостта на рицаря е поетическа справедливост, възвишена, красива и конкретна.

Йезуитът, със своята студена логика, подиграва рицаря. Той се надсмива над романтичните души. Той ги ненавижда. Той е враг на човешката чувствителност. А само човешките чувства правят човека индивидуалност, единен и неповторим, карат да заживее в съзнанието му всичко, до което се докоснат. Те са неразривно свързани и с дълбоките мисли.

Догмите боравят с общи, абстрактни неща. Затова догматиците не обичат индивидуалностите, не обичат чувствата.

Йезуитът гледа със студени, присмехулни очи на живота и иска да го подчини на своите тези — рицарят гледа на живота със сърцето си и се бори за разхубавяването на този живот.

Представете си дяволската хитрост на йезуита, устремена към тази възторжена, наивна и искрена душа. Йезуитите, враговете на човешките чувства, винаги са притежавали кофа студена вода, изпълнена с някакви логически формули за охлаждане на разпалените, горещи глави. Те са вечните гасители на човешките възторзи, врагове на приказките и чудесата.

Вслушайте се в думите на духовника: „Върнете се у дома при своето разорено стопанство, престанете да скитате по света и да се борите с разни несъществуващи гиганти.“ Не ви ли напомнят тези думи речта на кокошката пред грозното пате от приказката на Андерсен? Не ви ли напомнят тези думи напътствията на Оме пред нещастната и слисана госпожа Бовари? Не ви ли напомнят тези думи речите на чорбаджиите от „Записките“ на Захари Стоянов — пред „лудите глави“ на революционерите? Не ви ли напомнят тези думи речите на фашистките главатари: „Всеки да си гледа работата и от нищо друго да не се интересува.“ Йезуитът със своя здрав разум тук вдига един лозунг, който по същество е лозунг на мрачната еснафщина и духовна тирания.

На всичко това Дон Кихот отговаря: „Вълшебниците може да ме лишат от приключения, но на тях е невъзможно да ми отнемат усилията на духа!“ Тъкмо усилията на търсещия дух се стремяха да парират йезуитите. И още нещо: със сухата логика на своята схоластика се опитваха да убият живата логика на чувствата. Да откъснат човешката чувствителност от човешката природа, ако това е възможно, и да я унищожат.

Стоят изправени един срещу друг йезуитът и рицарят. Йезуитът е с иронична усмивка на уста. Той ще подири противоречия в речта на противника си. И ще ги намери. Ще подири несъобразности. И ще ги намери. Ще обяви за фалшив, приповдигнат и превзет тона в речта на рицаря. Лесно ще се намерят пукнатини в тази реч.

А през това време Дон Кихот е събрал всичките сили на своята жизненост в сърцето си. Той призовава човешките чувства за свой съюзник. Той знае, че разочарованието язди зад ентусиазма, но този дяволски ездач още не е успял да го сваля от коня.

Между двамата врагове — хитрият йезуит е посредственика. „Първият признак на посредствеността — това е неспособността да се удивляваш“ — казва философът.

Йезуитът е обречения на гибел.

Дон Кихот не само че не става смешен, но неговата страстна, жарка, искрена реч е по-силната, по убедителната, въпреки гигантите и злите магесници в нея, от трезвите, студени, но мъртви думи на представителя на своята инквизиция.

*

През живота си Дон Кихот е имал възможност да се срещне и с други свои врагове: това са различните ханджии и търговци, издънки на една нова класа, която току-що се заражда в недрата на залязващото вече феодално общество. Тази класа е още съвсем млада, но жизнена, бурна, енергична. Тези хора не иронизират рицаря и неговия оръженосец, не ги нападат с речи, но често ги натупват с тояги и после се смеят със своя гръмлив, тържествуващ смях. Това са силни хора, с издути от парите кесии и с набъбнали от ядене бузи. Те чувствуват в Дон Кихот нещо чуждо, което им е противно. Но заедно с това те чувствуват, че този рицар е смешен и слаб. И затова дръзко го нападат.

Така зараждащата се буржоазия се среща с един герой, с когото в бъдеще твърде често ще се сражава.

С какво дразни рицарят буржоазния тип човек или ако щете, еснафа в широкия смисъл на думата? С всичко: еснафите-буржоа са практични хора, а Дон Кихот е непрактичен. Те са скъперници, обичат да прикърват парите си. Рицарят е щедър и разточителен. Това е един разоряващ се хидалго. Той носи качествата на разоряващите се и обелявящи малки благородници. Много от големите писатели и големите мечтатели са произлезли от това съсловие. Буржоазията не обича да гони сенките на облаците. Тъкмо това върши Дон Кихот. Рицарят предпочита не спокойствието, пътищата, далнините, подвизите. Идеалът за живота на еснафа е тихото, равно, програмно съществуване. В една негероична епоха рицарят пожелава да бъде герой. А тъкмо героите са най-лютите врагове на еснафа-буржоа. Героите са деца на славата, а буржоата обича децата на пълната кесия. За буржоата животът трябва да бъде хубав. За рицаря — героичен.

За буржоата основното и най-положително качество, необходимо за жизненото съществуване, — това е хитростта, а именно хитростта не може да понася Дон Кихот. Той е верен на идеалите си и предпочитва несъществуващата Дулцинея Тобозка пред предлагащата му се цъфтяща от здраве и хубост Алтизидора. Колко смешно е това! Дон Кихот е рицар на честта, а буржоазията признава само един вид рицари — рицарите на тезяха.

След епохата на рицари и феодали идваше една обречена на парите епоха. Над моралната чистота, над героизма изплуваше добре направената сметка. А тъкмо сметки не може добре да прави Дон Кихот. Еснафщината, това е измерения, размерен и скучен живот, това е печална баналност. А Дон Кихот е приятел на вятъра, който скита по света: той знае, че неочакваното, случайността, опасността, славата всеки момент могат да изкочат от някой завой на пътя, от някой хан или омагьосан, преобразен замък. Всичко в живота на еснафа-буржоа е мъртво, сухо, акуратно пресметнато. Случайността, неочакваността — това е истински ужас за едно добре премислено ежедневие. Идеалите не само са смешни за ес-

нафите, но те ги обиждат, както ги обижда героизмът. А Дон Кихот е всецяло потопен в идеалите, той е рицар на идеалите, макар и не съществени, но които един ден, в бъдещето, биха могли да се осъществят.

Душата на буржоата е заградена със стоманените барери на интересите и нито чуждата топлина може да проникне там, нито собствената топлина да се устреми към другите. Егоизмът е синоним на скука. Скука вее от идеалния буржоа, от буржоазния живот. Романтичната красота трепти като ореол над шлема на Дон Кихот. Буржоата-еснаф е трезвен и предпазлив, а рицарят е пиан, но не от вино, а от възторг. Като свидни рожби еснафите охранват и угояват своите дребнави грижи и безпокойства за спокоен живот. Едничката грижа на рицаря това е да запази своята воинска чест и доблест, да бъде полезен на другите.

Като пламък Дон Кихот се втурва в борбата, но той не щурмува само замъци и приказни великани, а нищожния свят на дребнавите еснафски интереси, техните кафези на самодоволството, тяхната елементарна полезност на скучни същества, целият този буржоазен морал без величие и красота.

*

След като Дон Кихот поумнява, след като извършва подвига, след като минава голямото опиянение, на него не му остава нищо друго, освен да умре. И той умира „от тъга и униние“, според свидетелството на лекаря. Така, както и Сервантес, след като написва втората част на романа, не му остава нищо друго, освен да умре. И умира. Когато се изпразни смисълът, същността на живота, когато голямото напрежение отмине, тогава настъпва най-напред духовната смърт. След като си бил вече Дон Кихот, трудно можеш да бъдеш добрият Алонзо. Дон Кихот умира като добрият Алонзо, но възкръсва веднага отново като Дон Кихот и продължава своята борба.

Вред, където революционери и поети при конкретни исторически условия се сблъскват със заботители буржоа, с тирани или самодоволни еснафи, неизменно изплюва образът на рицаря. Той бива оцветяван съобразно с епохата. След него мечтателите, борците за идеал, всички те имаха един пример и една вяра — може би съпроводени с иронична усмивка, но все пак пример и вяра на Дон Кихота. Всички носители на дара на непрактичността в буржоазната действителност — това царство на практичните еснафи — твърде често свиваха и по пътищата на испанския рицар. И полетяха по гърбовете им тояги, присмехи, хули. Те биваха веднага обявявани за донкихотовци. Но от поетите пък — за герои.

Безкрайна е върволицата на донкихотовците в живота и литературата. Ето я Ема Бовари — този женски Дон Кихот, разтревожена от смътно безпокойство, да дири напразно любов, рицари и замъци, между рудолфовци и омеви. Преди смъртта си и тази мечтателка биде смачкана от класическото буржоазно стадо свине.

Когато загива лорд Байрон, романтичен дух, велик почитател на испанския рицар, в едно френско вариете разиграват ироничен водевил за „лорда с трите звездички“. И френските буржоа, заедно с изтънчените английски лордове се смеят над смъртта на този, който умира за свободата, след като цял живот е пял за нея. И тук се появява сякаш по магически знак тълпата на присмехулниците, стадото свине.

Това е принудило Виктор Юго да вдигне своя мощен глас на протест.

Но самият Виктор Юго, който раздухваше с опиянение големия огън на чувствата, беше обявен от журналистите на Наполеон III за смешен дон Кихот.

Хайне с горест се провиква: „По всички пътища на моя живот ме преследва фигурата на испанския рицар!“

И Жан Жак Русо — със своята едничка титла „гражданин на Женева“, често се е отзовавал сред веселещите се компании на парижките благородници. И е трябвало да понесе „духовитите“ им остроумия, излъснати, прикрити от учтива усмивка и изтънчен етикет. И с него се опитваха да си правят забавления, но неговият „Обществен договор“ им устрои такова забавление, което те никога не могат да забравят — то е свързано с работата на гилотината на площада на свободата.

Колко велики мечтатели са повтаряли сцената с херцога в двореца, с колко велики поети са били правени опити да ги превърнат в изтънчени и фино удоволствие за деградираните аристократи и благородници? Да си припомним ли за Оскар Уайлд?

Наследниците на йезуита-поп — в свещен съюз с пошлата еснафщина, въоръжени с догмите, които като гладни вълци дебнат творческото въображение — обявяваха за дилетанти, сиреч донкихотовци в науката Мишле и Ренан, Белински и Херцен, и всички, които са идвали с ново слово и чистото дело е надхвърляло рамките на традиционното, обикновеното, занаятчийското.

Още преди Дон Кихот за донкихотовци бяха обявявани Христофор Колумб и Магелан, Ла Перуз и Васко де Гама, когато тръгваха на своите кораби, орехови черупки, към непознати морета и земи. А те станаха великите откриватели на човечеството. Сигурно конквистадорите, изпратени пред император Карл V и неговия двор, вдъхновени и запалени, са били посрещнати със същата студена, иронична баня, както и рицарят от двора на херцога.

Сред литературните герои духовното семейство на Дон Кихот продължава съответно одветено съобразно епохата и автора през другия рицар — Сирано дьо Бержерак, през Йохан Хагел на Хамсун от „Мистериите“, за да стигне до наши дни. Филдинг пренесе Дон Кихот в Англия. Якобсен нарече своя Дон Кихот Нилс Люне, а Селма Лагерльоф — Гюста Берлинг. Друг образ на испанския рицар е „Глупецът“ на Келерман и най-после „Идиот“ на Достоевски. Да си припомним ли княз Мишкин, този странен, дълбок, славянски Дон Кихот, чийто живот преминава сред грозния смях на търговците, лихварите, търгащите? Той не е защитен със стоманената ризница на вярата като испанец, но с бялата топа на смиренито. (Тук не става дума за пълно сходство, а само за някои от съществените черти на рицаря.)

Да си припомним ли сцената с приема, когато княза публично го наричат идиот. Колко прилича тя на сцената от приема на херцога?

Насмешката на херцозите, йезуитите, еснафите е дирила сред героите на живота и литературата „донкихотовците“, за да ги нарани, премаже, унищожи. Тя издирваше „учени лекари“, които със студени зли ръце бъркаха в горящите души на революционерите, за да ги обявят за луди и да сложат над тях своите етикети и латински названия.

Изобщи бунтарите и мечтателите — да използваме израза на Херцен, които са искали да приближат бъдещето, а не са имали сили, но без наранявани не толкова от злите думи и студени речи, но от присмехите

на лишените от огън, живот и въображение, на плоските, тъпи, бездарни еснафи в широкия смисъл на думата, които обичат да прикриват своята тъпост под маската на някакъв студен рационализъм.

Идеалът на донкихотовците много често е химеричен, но техните фигури са винаги патетични.

★

В есето си за Дон Кихот Томас Ман описва едно свое пътуване с параход за Америка. Тук, наред с оригиналните мисли за романа, има скрит подтекст: точно през време на пътуването по океана и точно към Америка големият писател чете историята за рицаря Дон Кихот. Защото, колкото безопасно и удобно да е едно преминаване през безконечността на водната пустиня, сред призова на морските стихии, то все пак пробужда романтични струни в човешката душа, припомня за неочакваното, необикновеното, за вярата на мореплавателя и откривателя. Та именно при такова пътуване и на Стефан Цвайг му хрумва да напише историята на един велик Дон Кихот — Магелан.

Но Томас Ман пътува за Ню Йорк. Скоро ще се свърши странната поетическа история за испанския рицар, скоро ще се свърши безбрежната шир на океана. Ще се очертаят на хоризонта напъбените силуети на небостъргачите, ще дойдат тесните, тъмни като кладенци улици, стадата на автомобилите, бясното темпо на един свят, устремен към парите и насладите. Въпреки че е написано свежо, радостно — това е тъжно есе. Навсякъде се чувства дълбоко прикрито сравнение: така беше и така е. Прикрита скръб към очарованието на древния рицар, към неговия възторг и вяра, към безпредела на моретата струи между редовете.

Та нали искра от Дон Кихот е пламтяла и в гърдите на Хемингуей, който бяга към африканските лесове и най-вече към испанските стадиони, за да става приятел с тореадорите и пикадорите. Това е безпокойство, ропот, стремеж да се изтръгне творецът, творческият дух от една действителност, която го убива и унищожава, която го заплашва повече и по-методично от светата инквизиция.

Някоя от най-добрите „рицари на духа“ в един свят, където човекът се отчуждава от обществото и себе си, предпочитат да се борят с вятърни мелници или африкански лъвове, отколкото да играят „рок“ или да се упиват с борсови спекулации и уиски. Конвейерът на еднообразието и еднообразната страст към забавления не могат да спасят човека от „нищото“, което постепенно го овладява. И рока, уиските, борсовите спекулации и боксовите мачове, гангстерските филми, автомобилите това е едно бясно затъване в настоящето, страх от бъдещето. Това е липсата на идеал. А тъкмо идеалът е рожба на вярата в бъдещето, на вярата в човека, на оптимизма.

В този смисъл се крие едно от най-големите очарования на Дон Кихот. Ние знаем, че идеалите може да се осъществяват само при определени обществени условия. В противен случай те се превръщат в утопии. Но ние знаем също, че идеалите на Манифеста бяха обявявани за утопии. Стремежът към една цел извън настоящето, перспективата на бъдещето и вярата в бъдещето, това е което осмисля, вдъхновява и украсява живота на отделния човек и на обществата.

Донкихотовците — тези фантасти — са реалистите на бъдещето. И затова да опознаеш и да обикнеш Дон Кихот не значи само да бъдеш мечтател и фантазьор, а значи преди всичко да придобиеш по-голям възторг към живота, по-голяма вяра в бъдещето.